

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARI FAOLIYATINI STRATEGIK BOSHQARISH MASALALARI

Mirzayev Abdullajon Topilovich

Farg‘ona davlat universiteti

“Iqtisodiyot va servis” kafedrasi mudiri

Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) professor

abdubehr@gmail.com

Annotatsiya: Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarishga ta'sir etuvchi omillar alohida o'ringa ega. Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish mexanizmini rivojlantirish, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, sanoatning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik jihatdan yangilash, shuningdek, oziq-ovqat ishlab chiqaruvchi korxonalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash respublikada amalga oshirilayotgan asosiy vazifalardan biri sifatida belgilanadi. Ushbu maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan hamda sanoat korxonalarining boshqaruv mexanizmining tuzilishi asoslangan.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, boshqaruv, strategik boshqarish, boshqarish mexanizmi, boshqaruv strukturasi, inson omili, mehnat taqsimoti, ta'sir etuvchi omillar, islohotlar, eksport, import.

KIRISH. Bugungi globallashuv sharoitida dunyo aholisining ko'payib borishi bilan oziq-ovqat sanoatining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Bu esa, aholining turli xil oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan muntazam kundalik talabi bilan belgilanadi. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish boshqa sanoat mahsulotlariga qaraganda tez qoplanadi va bu sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining eng muhim mezonlaridan biridir.

Turli xil oziq-ovqat sanoati korxonalari aholining zarur oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Oziq-ovqat sanoati bugungi kunda alohida ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, uning holati dunyoning turli mamlakatlaridagi turmush darajasini aks ettiradi. Dunyodagi hozirgi vaziyat, bir tomondan, rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz millionlab och odamlarning mavjudligi bilan, ikkinchi tomondan, rivojlangan mamlakatlarda ortiqcha oziq-ovqat ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Bugungi kunda mamlakatimizda oziq-ovqat sanoati faoliyatini rivojlanishi va uni strategik boshqarish yo'nalishida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Amalga oshirilayotgan tadqiqot doirasida oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish bo'yicha mahalliy olimlarimizdan N.M.Ziyavitdinovanning tadqiqotlarida oziq-ovqat sanoati korxonalarida bozor strategiyasini shakllantirishda, ularni rivojlantirish yo'nalishlarini ishlab chiqish va tarmoq boshqaruvining tashkiliy tuzilishi takomillashtirilgan [1].

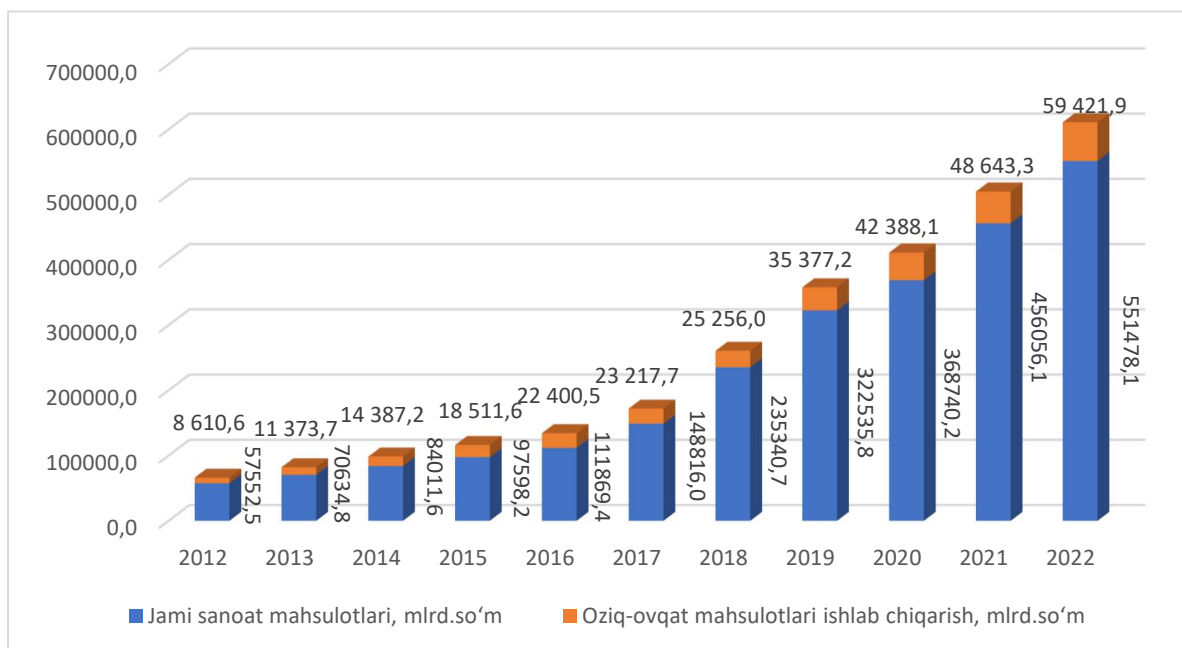
Xorijiy tadqiqotchi olimlardan L.Albastovoy, I.Ansoffa, O.Vixanskogo, V.Gradova, I.Gurkova, A.Yegorova, P.Zabelina, Dj.Kvinna, A.Kibanova va boshqalar. sanoat sohasini, jumladan oziq-ovqat sanoati faoliyatini boshqarish mexanizmlarini

takomillashtirishga hamda soha faoliyatini vertikal va gorizontal klasterli yondashuv asosida rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan [2].

Fikrimizcha, oziq-ovqat sanoati korxonalarining strategik boshqarish jarayoniga omillar ta‘sirini baholash, oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatiga mavsumiylik omili ta‘sirini baholash va oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari soha faoliyatining rivojlanish davrini qisqartiradi hamda iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari ortadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqotda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyati ko‘rsatkichlarini baholash asosida monografik tadqiqotlar asosida nazariy va amaliy jihatdan keng o‘rganib chiqildi. Rasmiy statistik ma‘lumotlari asosida EvIEWS 10 dasturidan foydalangan holda, asosiy ko‘rsatkich hisoblangan boshqaruv xodimlari soni, boshqaruv xarajatlari, kapital qo‘yilmalar hajmi va unga ta‘sir etuvchi vaqti qatorlari negizida ekonometrik model aniqlandi, asosiy parametrning o‘zgarish tendensiyalari baholandi hamda qisqa muddatli davr uchun prognoz ko‘rsatkichlari aniqlandi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, korrelyatsion-regression tahlil, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Bugungi kunga kelib respublikamizda oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan korxonalar soni va ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi yildan-yilga ortib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasida ushbu sanoat mahsulotlari hajmi 2012-2022-yillarda qariyb 7,8 martaga ortgan. Jumladan, 2012-yilda 8610,6 mlrd. so‘mni tashkil etib, 2021-yilga kelib jami sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ko‘lamini ortib borishiga hisobiga 451633,9 mlrd. so‘mga ortgan[3].

1-rasm. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning rivojlanishi⁸⁹

⁸⁹www.stat.uz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi rasmiy sayti ma‘lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida bugungi kunda oziq-ovqat sanoati sohasida faoliyat olib borayotgan Namangan viloyati Chortoq tumanida joylashgan "Chortoq" MCHJning 2014-2023-yillarda amalga oshirgan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati natijalari asosida boshqaruv jarayonlari strategiyasini aniqlash maqsadida ko'p omilli ekonometrik modellar asosida kelgusi davr uchun istiqbol ko'rsatkichlari ishlab chiqildi.

"Chortoq" MCHJ sof foyda hajmini funksiyaning yuqori cho'qqisi, ya'ni natijaviy omil sifatida belgilab olgan holda, unga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlarini Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi Namangan viloyati bosh boshqarmasining yetakchi ekspertlari ishtirokida o'tkazilgan ekspert tahlili asosida tanlangan quyidagi ko'rsatkichlar tanlandi.

X_1 – boshqaruv xodimlari soni;

X_2 – boshqaruv xarajatlari;

X_3 – kapital qo'yilmalar hajmi.

1-jadval

"Chortoq" MCHJda kapital qo'yilmalar va boshqaruv faoliyati ko'rsatkichlarining 2014-2023-yillardagi o'zgarishi⁹⁰

Yillar	Sof foyda, mln. so'm (Y)	Boshqaruv xodimlari soni, kishi (X_1)	Boshqaruv xarajatlari, mln. so'm (X_2)	Kapital qo'yilmalar hajmi, mln. so'm (X_3)
2014	420	6	205	500
2015	480	6	210	550
2016	520	6	222	530
2017	720	8	280	460
2018	920	13	420	480
2019	1000	15	460	220
2020	1100	18	530	430
2021	1700	22	712	10000
2022	1850	28	1042	20000
2023	1970	30	1260	30000

Endogen omil va unga ta'sir etuvchi ekzogen omil ko'rsatkichlarining mohiyati ko'rib chiqiladigan bo'lsa, ta'sir etuvchi omillar sifatida boshqaruv xodimlari soni, boshqaruv xarajatlari hamda kapital qo'yilmalar hajmiga muhim ta'sirga ega bo'lgan omillarni ifodalovchi omil ko'rsatkichlari asosida Kobb-Duglasning ishlab chiqarish modeli ko'rinishidagi modelga yaqin bo'lgan bog'lanishga ega bo'ladi. Ajratib olingan asosiy endogen va ekzogen omillarning bog'lanishi asosida "Chortoq" MCHJda sof foyda hajmining o'zgarish trendlarini aniqlash maqsadida yuqoridagi vaqtli qator ko'rinishidagi ma'lumotlarni EViews10 dasturidan foydalangan holda tahlil qilindi [4].

⁹⁰ Muallif ishlanmasi.

2-jadval

“Chortoq” MCHJ tanlangan omillarning korrelyatsion bog‘lanishi⁹¹

	Y	X1	X2	X3
Y	1			
X1	0,986105518	1		
X2	0,964281458	0,977975199	1	
X3	0,866900705	0,866643491	0,947825671	1

EvIEWS10 dasturiy paketidan foydalangan holda amalga oshirilgan regression tahlil jarayonida aniqlangan parametrlar hamda modelning ahamiyati dastur tomonidan hisoblangan asosiy baholash ko‘rsatkichlari orqali baholangan [5].

3-jadval

“Chortot” MCHJda tanlangan omillarning bog‘lanish xususiyatlari va tuzilgan omilli model sifatining asosiy ko‘rsatkichlari⁹²

Dependent Variable: “Chortoq” MCHJ				
Method: Least Squares				
Date: 01/19/24 Time: 17:53				
Sample: 2014 2023				
Included observations: 10				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Boshqaruv xodimlari soni, X₁	124.0304	40.60515	3.054549	0.0224
Boshqaruv xarajatlari, X₂	-2.524724	1.579384	-1.598550	0.1610
Kapital qo‘yilmalar hajmi, X₃	0.038058	0.022959	1.657681	0.1485
Tasodifiy omillar umumiy ta’siri, ε	290.7805	127.6243	2.278410	0.0629
R-squared	0.981073	Mean dependent var	1068.000	
Adjusted R-squared	0.971609	S.D. dependent var	581.1062	
S.E. of regression	97.91406	Akaike info criterion	12.29523	
Sum squared resid	57522.98	Schwarz criterion	12.41627	
Log likelihood	-57.47616	Hannan-Quinn criter.	12.16246	
F-statistic	103.6677	Durbin-Watson stat	1.742268	
Prob(F-statistic)	0.000015			

Aniqlangan ma’lumotlardan foydalangan holda “Chortoq” MCHJda sof foyda hajmi va unga ta’sir etuvchi omillar ta’sirida o‘zgarishining ko‘p omilli ekonometrik modeli tuzildi. Unga ko‘ra ushbu jarayonni ifodalovchi

$$y = 124,03 \cdot x_1 - 2,524 \cdot x_2 + 0,038 \cdot x_3 + 290,78 \quad (1)$$

regressiya tenglamasi tuzildi.

⁹¹ Muallif ishlanmasi.

⁹² Muallif ishlanmasi.

Dasturiy paketdan foydalangan holda tuzilgan model va uning parametrlarining ishonchligi hamda adekvatligini bir necha mezonlar asosida tekshirib, natijalar aniqligiga ishonch hosil qilish lozim. Aniqlangan trendda avtokorrelyatsiya belgilangan optimal chegaradan bir oz pastligi ($DW=1,74$) va boshqa mezonlar bo'yicha talabga javob berganligidan yuqorida aniqlangan (1) - regressiya tenglamasi ishonchli deb topildi va adekvatligi isbotlandi[6].

Ko'p omilli ekonometrik modeldan foydalangan holda oziq-ovqat faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonada sof foydasi hajmining boshqaruv omillari ta'sirida o'rta muddatda, ya'ni 2024-2027-yillarda o'zgarishi qiymatlarini 5-jadval asosida ifodalandi.

4-jadval

2024-2027-yillarda "Chortoq" MCHJda sof foydaga kapital qo'yilmalar va boshqaruv faoliyati ko'rsatkichlarining prognozlar⁹³

Yillar	Sof foyda, mln. so'm (Y)	Boshqaruv xodimlari soni, kishi (X ₁)	Boshqaruv xarajatlari, mln. so'm (X ₂)	Kapital qo'yilmalar hajmi, mln. so'm (X ₃)
2024	2227	34	1265	23991
2025	2417	37	1378	26710
2026	2610	40	1490	29429
2027	2676	42	1603	32149

Tuzilgan ko'p omilli modeldagi o'zgaruvchilar koeffitsientlari asosida har bir omil qiymatining qo'shilgan bir birligi hisobiga natijaviy omil qiymatining qanchaga o'zgarishini baholashimiz mumkin bo'ladi. Jumladan, "Chortoq" MCHJ da boshqaruv xodimlari sonining qo'shimcha 1 birlikka ortishi korxonada sof foydasi hajmining 124,03 mln. so'mga ortishiga, boshqaruv xarajatlarining 1 mln. so'mga ortishi natijaviy ko'rsatkichning 2,524 mln. so'mga kamayishiga, kapital qo'yilmalar hajmining 1 mln. so'mga ortishi natijaviy ko'rsatkichning 38 ming so'mga ortishiga olib keladi. Tanlab olingan asosiy omillardan tashqari boshqa omillarning barchasi birgalikda natijaviy omilning 290,78 mln. so'mga ortishi modeldan ko'rinadi[7].

Taklif etilayotgan ko'p omilli modellardan har ikki korxonada foydalanishda har bir omilning korxonalar bo'yicha endogen omilga ta'sir kuchini hisobga olish lozim. Bunda "Chortoq" MCHJ boshqaruv xodimlari sonini o'zgartirmagan holda boshqaruv xarajatlarini oshirishga e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq. Aniqlangan trend modeldan foydalanish korxonadagi boshqaruv jarayonini tashkil etishda kiritilayotgan resurs hajmini to'g'ri taqsimlagan holda omil birligidan olinadigan samarani optimallashtirish imkonini beradi[8].

Ko'p omilli bog'lanish asosida aniqlangan trend modellari kelgusi davrda soha faoliyati asosiy ko'rsatkichlarining tanlangan omillar ta'sirida ma'lum bir chegaradagi xatoliklarni hisobga olgan holda o'zgarishini oldindan prognozlash imkonini beradi [9].

⁹³ Muallif ishlanmasi.

EvIEWS10 dasturiy paketidan foydalangan holda amalga oshirilgan regression tahlil jarayonida “Chortoq” MCHJda aniqlangan parametrlar hamda modelning ahamiyati dastur tomonidan hisoblangan asosiy baholash ko‘rsatkichlari orqali baholangan. Dasturiy paket asosida amalga oshirilgan tahlil natijaviy omilning ta‘sir etuvchi omillar bilan ko‘plikdagi korrelyatsiyasi $r=0,9904$ ga, determinatsiya koeffitsienti $R^2=0,9810$ ga teng ekanligini ko‘rsatmoqda. Bu esa ta‘sir etuvchi omillar bilan natijaviy omilning yuqori zichlikda korrelyatsiyaga ega ekanligini va hisoblangan ko‘rsatkichlar bilan real ko‘rsatkichlar orasidagi farq sifatidagi qoldiqlarning ham zich bog‘langanligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi tahliliy ma‘lumotlar hamda ko‘rsatkichlar qiymatlarini baholash asosida “Chortoq” MCHJda kelgusi davrda rivojlantirish strategiyalari asosida ssenariylar ishlab chiqish jarayonida qo‘llash mumkin.

Ushbu oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonada o‘z faoliyatini boshqarish jarayonida yuqorida ishlab chiqilgan ko‘p omilli modeldan foydalangan holda quyidagilarga asosiy e‘tiborni qaratishi lozim:

- boshqaruv xarajatlarini oshirmagan holda boshqaruv xodimlari sonini ma‘lum miqdorgacha oshirishi mumkin, model bo‘yicha boshqaruv xodimlari sonining ortishi sof foyda hajmining ortishiga olib kelsada, boshqaruv xarajatlarining ortishi natijaviy ko‘rsatkich hajmining pasayishiga olib keladi;

- mavjud resurs bazasiga tayangan holda korxonada tomonidan qo‘shimcha investitsiyalarning jalb etilishi ham korxonada sof foydasi hajmining qo‘shimcha o‘shishiga olib keladi, biroq ushbu qo‘shimcha o‘shish hajmi unchalik yuqori emas. Bundan ko‘rinadiki, mavjud quvvatlar doirasida korxonaning ishlab chiqarish sikllari investitsiyaga to‘yinish fazasiga o‘tgan.

Tuzilgan trend modeldan foydalanishda ushbu korxonada boshqaruv nuqtai nazaridan kiritilayotgan resurslar (ekzogen omillar) hajmini har bir birlik qo‘shimcha kiritilayotgan resurs birligidan olinadigan samarani hisobga olgan holda belgilash resurs samaradorligini optimal ta‘minlash imkonini beradi hamda korxonaning muvozanatlashgan holda barqaror rivojlanishini ta‘minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Mamlakatimizda oziq-ovqat sanoati korxonalarini faoliyatini strategik boshqarish mexanizmiga ta‘sir etuvchi omillar va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish asosida quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

- oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj hamisha yuqori bo‘lganligini, bu ehtiyoj bundan buyon ham ortib borishini hisobga olib, mazkur sohadagi tadbikorlik sub‘ektlari faoliyatini yanada rivojlantirish zarur;

- oziq-ovqat korxonalarining xomashyo manbai bo‘lgan qishloq xo‘jaligida sanoat ishlab chiqarishning kichik sanoat korxonalariga davlat ko‘magini berish hamda ularga qo‘shimcha imtiyozlar yaratish; oziq-ovqat sanoati korxonalarini ishlab chiqarish salohiyati, bilimi hamda malakasini oshirish tizimini yangilash va takomillashtirish.

Shunday qilib, bir tomondan, oziq-ovqat sanoati korxonalarini strategik boshqarish usullari va mexanizmlarini yetarli darajada bilmaslik va ishlab chiqish darajasi va ushbu muammoning ilmiy va amaliy ahamiyati, ikkinchi tomondan, tadqiqoti mavzusini tanlashni belgilab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ziyavitdinova N.M. Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini iqtisodiy samaradorligini oshirish. Diss. i.f.n. Bux oz.ov YeSTI 155 b. B. – 2006.
2. Umarov I.Yu. Oziq-ovqat sanoatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish (Andijon viloyati misolida). Diss. i.f.n. AMPI 149 b. A. – 2009. Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России/ А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29.
3. www.stat.uz-O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi rasmiy sayti.
4. Архипов В.М. Стратегический менеджмент. Учебное пособие. - СПб: Изд-во СПб гос. ин-та экономики и финансов, 1998. - 161 с.
5. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. - М.: Политиздат, 1981. - 432 с.
6. П.Баранчеев В. Стратегический анализ: технология, инструмент, организация // Проблемы теории и практики управления. - 1998. - №5. - С.85-92
7. Баутин В.М. Информационное обеспечение агропромышленного комплекса: методология, организация, эффективность. - М.: Колос, 1992. - 200 с.
8. Портер, М. 2001. Сомпетитион Moscow: Publishing House “Williams”, 495 п. П. 207.
9. Saidova D.N., Rustamova I.B., Tursunov Sh.A. «Agrar siyosat va oziq-ovkat xavfsizligi». –Т.: O‘quv qo‘llanma. «O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Asosiy kutubxonasi» bosmaxonasi nashriyoti, 2016.12-b.